

NAGY MIKLÓS MIHÁLY:^{*}

Politikai földrajzi határ a katonaföldrajzban

Abstract

The issue of state borders is a complex problem of modern geography. The complexity lies in the fact that political, historical, economic, social and military geography applies different approaches of the state border as a geographical factor. Military geography usually discusses the question of borders from the point of view of the art of military science. But this approach leads to a one-sided, simplistic evaluation. The result of the geographical aspect of the modern state and the development of today's military science is the continuous change of the military geography's view about the state borders. The current approach of art of military science, in accordance with today's requirements, must be replaced by an integrated approach of geographical security in relation with state borders as well. The author of the study discusses some of the theoretical questions of borders in light of the above mentioned points of view.

1. Bevezetés

A közelmúlt és napjaink magyar geográfiájában egyre több szó esik a határok és államhatárok kérdéséről. Változó világunk átalakuló földrajztudománya láthatóan fokozódó érdeklődéssel fordul a tér e fontos faktorának bonyolult problémaköre felé. A jelenség összetettségét egyebek mellett az is mutatja, hogy geográfiánk több részterületének képviselője foglalkozik vele, és még inkább az, hogy ennek során más és más megközelítést alkalmaz a politikai geográfia és a geopolitika, a közlekedés- és gazdaságföldrajz, a szociál- és kultúrgeográfia szakembere, és ismét más szemléletmóddal közelít hozzá a katonai geográfus. Az utóbbi elsősorban hadművészeti nézőpontból vizsgálja – a földrajzi tér és táj más tényezőihez hasonlóan – az államhatárokat; a katonai geográfia gondolkodásmódjához e megközelítés illik. Ám, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy főleg a századforduló ember- és politikai földrajza, valamint geopolitikája az államhatár védelmi funkcióját egyáltalán nem csak hadművészeti szempontból kezelte, hanem teljes komplexitásában, akkor egyértelművé válik, hogy a katonaföldrajz túl egysíkúan vizsgálta és vizsgálja az államhatárok kérdését. Tanulmányunkban ezzel a kérdéskörrel foglalkozunk és igyekszünk bizonyítani, hogy az államhatárok katonaföldrajzi értékelése az eddigieknél mennyivel sokrétűbb lehet a politikai földrajzi és geopolitikai szempont érvényesítésével.

2. Államhatár a katonaföldrajzban

Néhány évvel ezelőtt megjelent tanulmányunkban¹ arra hívtuk fel – elsősorban – a katonai szakma figyelmét, hogy részben a századforduló antropogeográfiája, részben az abból kialakuló politikai földrajz, valamint a modern társadalomföldrajz tézisei milyen mértékben alkalmazhatóak a korszerű katonaföldrajzban. Katonai geográfiánk tudománytörténetében egyáltalán nem új jelenségről szóltunk, amikor a politikai földrajz integrált biztonságfelfogását igyekeztük összeegyeztetni a katonai szakma földrajzi szemléletével, s ennek során utaltunk arra: a társadalom védelmi kérdései – geográfiai szempontból – túl bonyolultak ahhoz, sokkal összetettebbek annál, hogy azokat a katonaföldrajz kisajátíthassa magának. A pusztán rendszertani szempontból a hadtudomány körébe sorolt katonai geográfia egyes korábbi időszakaiban erősen kötődött az ember- és politikai földrajzhoz.² Ennek ellenére teljes fejlődéstörténetében kimutat-

^{*} Ny. alezredes, a hadtudományok kandidátusa.

ható a katonai szakma mindennapi, hadművészeti igényeihez való igazodás, ami gondolkodásmódját erősen leegyszerűsíti. E téren jelentős változást a múlt század utolsó évtizede hozott, amikor katonaföldrajzunkban – követve a hadügy és hadtudomány egyetemes fejlődési folyamatait – fokozatos változás indult: megkezdődött a biztonságföldrajzzá történő átalakulása és egyszerre komplex, valamint dinamikus szemléletmódjának térhódítása.³ E tudománytörténeti folyamat lenyomata érzékelhető a magyar katonaföldrajz határokkal kapcsolatos, igen töredékes szakirodalmán is. A téma legfőbb összefoglalója egykori neves katonai geográfusunk, *vitéz Somogyi Endre* alkotása, amely az Országos Tiszti Kaszinóban 1931. március 27-én megtartott előadás szerkesztett változataként a Magyar Katonai Szemle 1931. évi 9. számának mellékleteként jelent meg.⁴ Somogyi dolgozatában – életműve fő alkotásához hasonlóan⁵ – szépen a szerző visszaköszön katonaföldrajzi szemléletmódjának kettős jellege. Egyfelől gondosan válogatva kora politikai földrajzi és geopolitikai téziseiből a határok kérdését nem pusztán hadművelési és harcászati problémaként igyekszik megragadni, hanem közelíteni próbál vele a geográfia egyéb területei felé. Másfelől viszont – főleg katonaföldrajzi monográfiájában – látható az a törekvése, hogy megfeleljen kora magyar katonai szakmai igényeinek, és ezért nem is akar szakítani a hadművészeti szemléletmóddal. E kettős megközelítés alkalmazása teszi Somogyi Endre katonaföldrajzi életművét – és abban a magyar államhatárokról írott dolgozatát – modern, maradandó értékűvé. Tegyük hozzá, hogy e téren Somogyi Endre nem volt egyedül saját korában, mert hasonlóan kettős szemléletet képviseltek a határokkal foglalkozó egyéb alkotások is, úgy a civilek, mint a katonák világában.

A hazánkban a nem katonák által folytatott katonai tárgyú geográfia szakirodalmának jelentős alkotása *Tóth Zoltán* 1917-ben publikált tanulmánya.⁶ Az írás terjedelmes elméleti fejtegetések mellett az első világháborúba sodródott, még az egész Kárpát-medencét kitöltő Magyarország – főleg katonai – védelmének geográfiai alapjairól szól. A bizonyos katonai műveltséggel is rendelkező Tóth Zoltán fiatal hadtörténészként publikált tanulmánya mind tartalmát, mind pedig szemléletmódját illetően figyelemre méltó alkotás.⁷ Egyszerre hadelmélet, politikai geográfia és katonaföldrajz. Tóth a modern, a Clausewitz nevével fémjelzett katonai gondolkodást igyekezett összeegyeztetni a medencét kitöltő állam geográfiai viszonyaival s ennek során tért ki a természetes határok védhetőségének kérdéskörére. Érdekessége a dolgozatnak, hogy amikor a Kárpátok kérdéseiről szól, akkor egyértelműen a katonai védelem technikai kérdéseire fókuszált: ezen a ponton erősen katonai hadművészeti szempontot érvényesített.

Bizonyos fokig e fenti kettős szemléletmód jellemzi *Holéczy Ödön* – akkoriban vezérkari szolgálatot teljesítő honvédtisztünk – államhatárokról írott dolgozatát is,⁸ amely főleg a kis államok határvédelmével és annak földrajzi alapjaival foglalkozott. Holéczy írása elsősorban a határ fegyveres védelmének problémáját taglalta, de a már többször említett kettős, egyfelől katonai geográfiai, másfelől a politikai földrajzi szemléletmód alkalmazása így is jól tükröződik benne. A szerző a Somogyi Endre-féle integrált katonaföldrajzot követi – írásában neve pontos megjelölésével hivatkozik rá –, ám sorain már érezhetőek a kor hadügyének jelentős változásai; a gépesítés rohamos terjedése a fegyveres erőkből, a légi-erő nyújtotta új lehetőségek kiaknázására irányuló törekvés. Ennek pedig az lett az eredménye, hogy a tanulmány ugyan sokat elmond a határvédelem kérdéséről, ám mégis képtelen azt úgy egységes hadművészeti, mint átfogó katonaföldrajzi rendszerré alakítani.

Katonai geográfiánkban – az államhatárok kérdéskörét illetően – jelentős változást a hidegháború évtizedei hoztak, amelyek nem teremtettek kedvező légkört a katonaföldrajzi gondolkodás fejlődéséhez. Más helyen már leírtuk, hogy a kor hadügyének belső, eljárásbeli kényszereiből adódóan ezekben az évtizedekben a katonaföldrajzban – hazánkban éppen úgy, mint külföldön – a katonai élet napi igényeinek kiszolgálása és ennek eredményeként a hadművészeti szempontú megközelítés hódított teret.⁹ Mindez pedig oda vezetett, hogy a kor katonaföldrajza – jóllehet hivatalosan mindvégig megőrizte oknyomozó szemléletét, de – egy kissé topográ-

fiai jellegű lett, s megszűnt korábbi, szoros, a politikai földrajzhoz fűződő kapcsolata. Ugyanakkor elsősorban a fegyveres erők rohamos technikai fejlődéséből, valamint a termonukleáris hadművelési elképzelések térhódításából adódóan az államhatárok kérdésköre mintegy kikerült a magyar katonaföldrajz figyelmének középpontjából.¹⁰ A jelenség egyébként világméretű lehetett, s Európában csak néhány olyan semleges állam, mint Ausztria és Svájc tartotta hadművészeti szinten is fontosnak az államhatárok fizikai védelmét. Földrajzi viszonyaik sok helyen eleve kedveztek is ennek, és ez tükröződött katonai doktrínáikban.¹¹

Az újabb, a harmadik világháborúra készülő koalíciók fegyveres erői számára a határ másodlagos kérdéssé vált, s így a katonaföldrajzban is más problémák, elsősorban az atomháborús viszonyok, valamint a nagy gépesített kötelékek geográfiai feltételrendszere került előtérbe.¹² Az államhatár pusztán közigazgatási, politikai elválasztó és elkülönítő vonallá egyszerűsödött, amelyre a katonaföldrajz egyetlen szempontból figyelt: milyen közvetlen hatással lehet a fegyveres küzdelemre.¹³ Ahogyan akkoriban fogalmazták: „...A korszerű háborúban a határok jelentősége csökken, mert nem megfelelően előkészített határvédelem esetén a nagy hatóerejű fegyverekkel és harcjárművekkel felszerelt csapatok azt néhány óra alatt leküzdhetik. A határok katonaföldrajzi értékelésénél elsősorban a mozgást gátló természetes és mesterséges akadályokat kell figyelembe venni...”¹⁴ Ugyanez a merev, hadművészeti központú megközelítés él napjaink magyar katonaföldrajzában is, amelynek mintegy másfél évtizeddel ezelőtt kiadott kézikönyvében a határok kérdése a fegyveres küzdelem problémakörére leegyszerűsítve jelent meg.¹⁵

3. Biztonság és államhatár a politikai földrajzban

Az államhatárok kérdését a katonaföldrajz viszonylag egyoldalú szemléletmódjával szemben a politikai geográfia sokkal árnyaltabban kezeli és általában különböző funkciói (védelmi, elválasztó, összekapcsoló) felől közelít hozzá.¹⁶ Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a határ kérdését gyakran összeköti az állam földrajzi terével, mintegy annak szerves részének tekinti azt.¹⁷ A határok kérdéskörének összetett jelenségére már a múlt század első felében felhívta a figyelmet a kor neves politikai földrajzosa, *Robert Sieger*.¹⁸ Írásában – más tényezők mellett – azt hangsúlyozta, hogy az állam terének szerves része az államhatár, amely sokszor periférikus területként szerveződik, és gyakran nem esik teljesen egybe a természetes határokkal. Ő figyelmeztetett arra is, hogy a határok ugyan lehetnek természeti tényezők által meghatározottak, ám a természet soha nem írja elő, nem erőlteti az emberi határ kijelölését. Ez már az ember dolga, aki akkor jár el helyesen – fűzzük mi hozzá –, ha a határ kijelölésekor épít a természet nyújtotta előnyökre. Ez lesz az a pont, ahol a határok – mint földrajzi faktorok – kérdésköre messze túllép a katonaföldrajz keretein, mert ez utóbbi, mint láttuk, pusztán a katonai védelem technikai megvalósíthatósága felől közelít a határ kérdéséhez. Ám, ami ebből a szempontból jó katonaföldrajzi határ, az egyáltalán nem biztos, hogy kedvez a térben ható társadalmi, gazdasági kapcsolatoknak, ezért egyáltalán nem biztos, hogy kedvező politikai nézőpontból, vagy éppen az egész társadalom szempontjából. Ráadásul, ami első pillantásra kedvező katonaföldrajzi határnak tűnik, arról gyakran kiderülhet, hogy a magasabb stratégia szempontjából egyáltalán nem az, sőt politikai tekintetben egyenesen káros is lehet. Úgy véljük, hogy e problémahalmaz megoldásában a politikai földrajz egyes megállapításai vihetnek előre, nevezetesen azok, amelyek a társadalom védelmi tevékenységéhez kapcsolódnak. Mindennek pedig legfontosabb indoka az a tény, hogy a hadügy önmagában véve nem azonos a fegyveres küzdelemmel, mint ahogyan az ezzel gyakran összekevert háború sem azonos a pusztán fizikai erőszak alkalmazásával. Ezek belső tartalma jóval túlmutat a hadművészeti kérdéseken és valójában a hatalomgyakorlás és

az államok közötti kapcsolatok egyik, még ha korunkban nem is a legfontosabb fajtáját jelenti.¹⁹ Erről állapította meg *Carl von Clausewitz* híres művében: „...a háború nem más, a politikai érintkezésnek más eszközök beleelegyítésével való folytatásánál. Hangsúlyozzuk, más eszközök beleelegyítésével, és ezzel egyszersmind azt is állítjuk, hogy a politikai érintkezés magával a háborúval nem szűnik meg, nem alakul át másvalamivé, hanem lényegében tovább is megmarad, bármilyenek legyenek is az alkalmazott eszközök, és a hadiesemények az ő irányvonalaihoz körve haladnak a háborún át a békéig...”²⁰ Modern korunkban a hadügy – ha belső logikáját tekintve nem is, de – eszközrendszerét tekintve oly nagy mértékben átalakult, hogy teljesen előtérbe kerültek a nem fegyveres küzdelem útján történő katonai hatalomgyakorlás, nyomásgyakorlás eszközei, amit napjaink és a huszadik század hadtudományi rendszerei az indirekt, vagy más, még a Clausewitz által használt fogalommal élve kifárasztó hadviselésnek neveznek.²¹

Mi köze a fenti, röviden leírt, látszólag pusztán hadelméleti tényeknek az államhatárok geográfijához? Leginkább annyi, hogy mindkét esetben a hatalomgyakorlás eszközéről van szó, s e két eszköz ráadásul – a valódi politikai életben – szorosan össze is kapcsolódhat. Az államok közötti politikai érintkezés terén a határ védelmi funkciója még korunkban is elképzelhetetlen a fegyveres erők nélkül, mint ahogyan az állami hatalomgyakorlás is. Így tulajdonképpen elmondhatjuk: amelyik állam kellő eszközrendszerrel – beleértve az erőszakszervek sorát is – rendelkezik, az képes szavatolni határait, az képes a határai által körbezárt földrajzi tájakat uralni. Ez az utóbbi felfogás nem új a geográfia történetében. A múlt század jelentős politikai földrajzi és geopolitikai összefoglalói tekintették így az állam, az állam által kitöltött tér, a hatalomgyakorlás és -kifejezés eszközei egységét.²² Sőt, e szemléletmód még a múlt század második felének meghatározó politikai földrajzi monografikus összefoglaló művére is jellemző volt:²³ az államhatárra a hatalom biztosításának egyik jelentős földrajzi faktoraként tekintettek.

Ám a hatalomgyakorlás és a hatalom biztosítása szempontjából határ alatt nemcsak a katonai értelemben vett határt értették, hanem azt az összetett geográfiai faktort, amelyet már *Ratzel* politikai földrajza is ismert, s amelynek – ma már tudjuk – külön kultúrtörténete van.²⁴ A kérdést hazánkban legutóbb exponáló *Dövényi Zoltán*²⁵ – elsősorban a már többször hivatkozott *Schwind-féle* államföldrajzi összefoglalásra támaszkodva – úgy foglalt állást, hogy kezdetben, így például a római limes, valamint a kínai Nagy Fal esetében, még inkább védelmi vonalról, mintsem határról beszélhetünk. A középkori Európában tűnik fel az államok földrajzi peremlein az úgynevezett határtérsegek övezete (német területen a Markok, magyar vidékeken a gyepek), amely egyfajta senki földjeként szolgálta a társadalom védelmi igényeit. A ma ismert, úgynevezett vonalas vagy lineáris határ már az újkor terméke, és – fűzzük hozzá – azé a koré, amelyet a hadtörténészek a methodista hadművészet korának (17–18. század) neveznek. Ez éppen azt az időszakot jelenti, amikor a kor hadművészeti problémáiból eredően megnő a hadszíntér földrajzi viszonyrendszerének fontossága, ebből eredően felértékelődik, mintegy a hadtudomány legfontosabb területévé válik az erődítéstan (fortifikáció), és mindennek eredményeként jelentősen fejlődik a kartográfia tudománya.²⁶ Az éles állami, társadalmi, kulturális elkülönülést feltételező vonalas határok kialakulásához azonban kellett még egy tényező: az európai kultúrkör nemzetei éppen ekkoriban kezdenek ráébredni – a mai értelemben vett – nemzeti identitásukra. A technikai és kulturális fejlődés nyújtotta lehetőségek mellett ez a tömegézés lesz az, amely felerősíti a határok, határvidékek bizonyára addig is meglévő, ám kevésbé fontos funkcióját, az *elkülönítést*. Ahogyan erősödik ennek érzése, ahogyan egyre nagyobb szerepet kap a népek életében a nemzeti gondolat, úgy tökéletesedik, fejlődik a határ kijelölése is, és úgy lesz egyre fontosabb a mérnöki pontossággal számított és kitűzött határok léte. E folyamat figyelhető meg a magyar államhatárok történetében is.²⁷

Az állam területi kiterjedésének és hatalmának biztosítására a politikai földrajz, valamint a geopolitika azonban a vonalas vagy lineáris határ kitűzésén túl más geográfiai eljárásokat

és jelenségeket is ismer. Ezek létét – egyebek mellett – egy fontos katonaföldrajzi tényre lehet visszavezetni, nevezetesen arra, hogy pusztán katonai erővel a terepen meghúzott vonalat, haladjon az akár a védelem számára legkedvezőbb helyeken is, szinte lehetetlen önmagában megoltalmazni. Ennél legfeljebb – és ez eddig hadtörténelmi kortól független jelenség – a valójában jelentéktelen katonai erőket lehet feltartóztatni.²⁸ Ebből pedig egyenesen ered, hogy a határ védelmi funkciójának betöltéséhez más eszközök és módszerek is szükségesek, mint a fegyveres erők. Néhány olyan eljárásról, mint amilyen például részben a Vauban által a 17. században kiépített francia erődrendszer,²⁹ ami elsősorban katonaföldrajzi kategória, a politikai földrajz az alábbi főbb védelmi metódusokat ismeri.³⁰

Az állam védelmi mechanizmusának sajátos eleme az ütköző állam (*geopolitikai puffer*), vagy zóna kialakítása, illetve létrejöttének eltérése. Megszületéséhez két feltételnek kell leginkább teljesülnie. Először annak, hogy az adott állam peremtérsgén – a szomszédal szemben – hatalmi vákuum lépjen fel, másodsor pedig az, hogy legyen olyan átmeneti terület a periférián, amely nem szervesül egyik állam földrajzi térszerkezetébe sem. A geopolitikai puffer azonban nemcsak a védelmet szolgálja. A perifériák közül benne testesül meg leginkább a határ két legfontosabb funkciója, az elválasztás és összekötés, mert a hosszabb-rövidebb béke időszakaiban általában az ilyen puffereken élénk gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok ívelnek át. Mindennek kontinensünkön nagyon szép példája Hollandia, Belgium és Luxemburg, amelyek a történelem folyamán átmeneti, ütköző térségből alakultak a ma ismert önálló államokká.

A földrajzi biztosítás másik faktora az úgynevezett *természetes határok* sora. Főleg a politikai publicisztikában vitatkoztak és vitatkoznak róla sokat: nagy indulatokkal és sokszor oly kevés geográfiai tudással. Az állam biztonságát, hatalmát erősítő természetes határok valóban léteznek, de ezek azokat a kietlen vidékeket jelölik, ahol jóformán nem él ember. Egyes sarkvidéki tájak, a nagy kiterjedt sivatagok és mocsárvidékek, a valóban járhatatlan magas hegységek és őserdők tartoznak leginkább ebbe a kategóriába. Nyilvánvaló, hogy ilyen területek elérése, majd bekebelezése kedvező lehet abból a szempontból, hogy az állam határai a senki földjére néznek. Ez a védelem és az elzárkózás tekintetében kedvező, ám a másik jelentős funkció, a más népekkel, országokkal való kapcsolattartás szempontjából már káros lehet. Ennek geopolitikai példája az egykori Szovjetunió néhány déli, mára részben önállóvá vált tagköztársasága – Kazahsztán, Üzbegisztán, Türkmenisztán –, amelyek a sivatagos vidékek alkotta zárt geopolitikai határtérsgében jöttek létre.

A természetes határok kérdéskörénél célszerű megjegyeznünk azt a politikai földrajzi és geopolitikai trivialitást, hogy a folyó általában nem elválaszt, hanem összeköt. A vízfolyások csak katonaföldrajzi értelemben jó határok: markánsan jelennek meg a tájban és leküzdésük bonyolult katonai szakmai feladat.

Az állam hatalmának növelésére és így földrajzi biztonságának fokozására szolgál az *államhatárok lekerekítése*. Ismét nem pusztán katonai kérdés, jóllehet van annyi katonaföldrajzi alapja, hogy egy állam határainak vonalvezetése minél inkább közelít a körhöz, a területhez képest annál rövidebb lesz. Ebben a tekintetben negatív példa lehet Chile, míg a pozitív példát éppen keleti szomszédunk, Románia adja. Ám a határok lekerekítése soha nem pusztán katonai szempontok alapján történik, abban mindig benne van valami más gazdasági, hatalmi törekvés is. Ennek példája Bosznia-Hercegovina okkupációja 1878-ban, amivel nemcsak az Osztrák-Magyar Monarchia egyébként katonaföldrajzi szempontból rendkívül kedvezőtlen déli határainak egy részét igazították ki, hanem egyben előkészítették a birodalom érdeklődésének fokozatos Balkán felé fordulását is.

A fenti példa vezet át a következő elemhez: a geopolitikai (geostratégiai) *glacishoz*. Ez legtöbbször a határvidékekből kiugró jelentős méretű területet jelent, amely mint valami bástya a várfalon, úgy helyezkedik el a határon. Jóllehet ennek is lehetnek kézenfekvő

katonai okai, de itt is az adott térségben történő erődemonstráció és akaratérvényesítés, a befolyás megszervezése a fő tartalmi elem. Az előző példa – Bosznia és Hercegovina – mellett ilyen Európa történelmi térképén az Osztrák Császársághoz csatolt Galícia, vagy éppen Törökországnak a Boszporusz balkáni oldalán megmaradt kis darabja.

Az államhatalom földrajzi biztosításának utolsó eleme, a *területi kiegyenlítődés* már a geográfiai potenciálok körébe vág. Magát a jelenséget a két világháború közötti geopolitika kapta fel, és alapjául az a megfigyelés szolgál: ha egy állam erősebb vetélytársával szemben egyik határa mentén területet veszít, akkor – mintegy önkéntelen reakcióként – egy másik, nála gyengébb állammal szembeni határa mentén szinte ugyanolyan méretű területtel kárpótolja magát. Ennek sokat emlegetett példája, hogy amikor az Osztrák Császárság a 19. század közepén Észak-Itáliában elveszíti Lombardiát és Velencét, akkor két évtizeddel később okkupálja Bosznia-Hercegovinát. A jelenség mögött az húzódhat, hogy főleg a huszadik század közepéig az európai kultúrkör embere szívesen gondolkodott úgy a földrajzi viszonyokról, hogy minél nagyobb a terület, annál nagyobb potenciált rejt magában. Ezért vélt minden területi veszteséget politikai, katonai kudarcnak, s ezért vélhette úgy, hogy a nagy földrajzi kiterjedés egyben nagy (állam)hatalmat, ezen át pedig nagy földrajzi biztonságot jelent.

4. Összegzés

Amint láttuk, a politikai és katonaföldrajz különböző, egymásnak látszólag ellentmondó megközelítéssel tárgyalja a határok kérdését. Az árnyaltabb, a sokrétűbb szemléletmód a politikai földrajzé. Ez utóbbi az államhatárt leginkább bonyolult jelenségek összességéből álló perifériaként értelmezi, amelynek fontos szerepe van az állam biztonságának, hatalmi helyzetének és felségjogainak megvalósításában, érvényesítésében, valamint demonstrálásában. Ebben a tekintetben a különböző geográfiai jelenségekkel – *pufferek*, *természetes határok*, *az államhatárok lekerekítése*, *glacisok és területi kiegyenlítődés* – a határ összekötő és elválasztó funkciója nem egyetlen mesterségesen kijelölt vonal mentén valósul meg. A sokféle módszer és jelenség azonban – egyebek mellett – az állam földrajzi védelmének feladatát is ellátja. Ugyanakkor arról sem feledkezhetünk el, hogy bármilyen sokrétű funkciói is lehetnek egy adott határnak, az létével akadályozza a földrajzi tér belső szerkezetének fejlődését.³¹ Térhatások nélküli határ nem létezik. Ezt kell látnia a katonaföldrajznak is, amikor a határok kérdéséről szól, és azokat a terepen futó vonalakká igyekszik leegyszerűsíteni. Úgy tűnik, hogy a módszerek sokrétűségének felsorakoztatásával, a politikai földrajzi szemléletmód alkalmazásával lehet a határok térbeli következményeit jobban felmérni. Ha pedig így van, akkor a katonaföldrajznak érdemes lenne e szemléletet átvennie.

Jegyzetek

- ¹ Nagy Miklós Mihály (2004): A védelem földrajza. Új Honvédségi Szemle, 5. szám, 14–24. old.
- ² A katonaföldrajz fejlődéstörténetéről lásd: Siposné Kecskeméthy Klára: A katonaföldrajz alapjai. In: Tóth József (szerk.) (2002): Általános társadalomföldrajz II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. 43–68. old., Banse, Ewald: Entwicklung und Aufgabe der Geographie, Rückblicke und Ausblicke einer universalen Wissenschaft. Humboldt-Verlag. Stuttgart–Wien. 119. old.; Siposné Kecskeméthy Klára–Nagy Miklós Mihály (1995): A magyar katonaföldrajz alapkérdésének változása és vizsgálati mutatói. Földrajzi Értesítő, 1–2. szám, 71–89. old.; Nagy Miklós Mihály (2006): Kis magyar hadelmélet, Hadügy, hadelmélet, földrajz és geopolitika kapcsolata. Zrínyi Kiadó, Budapest. 93–141. old.; Uő. (2003): Egy évszázad katonaföldrajza. Földrajztanítás, 1–3. szám 17–20. old.
- ³ Gócze István (1997): A komplex katonaföldrajz néhány elméleti kérdése. Földrajzi Értesítő 3–4. szám, 263–273. old.; Siposné Kecskeméthy Klára–Nagy Miklós Mihály (1997): Földrajz és biztonság. Földrajzi Közlemények 3–4. szám, 219–226. old.

- ⁴ *Somogyi Endre*: Az országhatárok katonai jelentősége különös tekintettel Csonkamagyarországra. A Magyar Katonai Szemle 1931. évi 9. számának melléklete. Somogyi Endre katonaföldrajzi fel-fogásáról és életművéről lásd: *Siposné Kecskeméthy Klára–Nagy Miklós Mihály* (1994): Az önál-ló magyar katonaföldrajz-tudomány jeles képviselője: Somogyi Endre. Hadtudomány 1. szám, 112–115. old.; *Nagy Miklós Mihály*: Világiáró magyar katonák, Arcok és képek a magyar katonai utazások történetéből (Magyar hadiutazók II.). Zrínyi Kiadó, Budapest. 167–188. old.
- ⁵ *Somogyi Endre* (1928): Magyarország és a környék államainak katonai földrajza. A szerző kiadá-sa. Budapest.
- ⁶ *Tóth Zoltán* (1917): Az államterület biztonsága. Földrajzi Közlemények 7–8. szám, 311–361. old.
- ⁷ Tóth Zoltánról, valamint Az államterület biztonsága című tanulmányának a magyar geográfia történetében elfoglalt helyéről lásd: Temesváry Ferenc: Tóth Zoltán. In. *Bodó Sándor–Viga Gyula* (szerk.) (2002): Magyar múzeumi arcképcsarnok. Pulszky Társaság-Tarsoly Kiadó, Budapest. 902–903. old.; *Nagy Miklós Mihály*: A Kárpát-medence földrajzi biztonsága a magyar földrajzi szakirodalomban. In. *Pap Norbert–Végh Andor* (2005): IV. Magyar Politikai Földrajzi Konferen-cia, A Kárpát-medence politikai földrajza, Pécs 2004. október. Pécsi Tudományegyetem Termé-szettudományi Kar Földrajzi Intézet, Pécs. 37–45. old.
- ⁸ *Holéczy Ödön* (1932): A határvédelemről. Magyar Katonai Szemle 9. szám, 5–15. old.
- ⁹ *Nagy Miklós Mihály*: Egy évszázad...
- ¹⁰ A hidegháború katonai és hadművészeti fejlődéséről és gondolkodásmódjáról lásd: *Fischer Fe-renc* (2005): A kétpólusú világ 1945–1989. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.; *Liddell Hart, Basil H.* (2002): Stratégia. Európa Könyvkiadó, Budapest. 487–564. old.; *Nagy Miklós Mihály* (2004): A katonai erőszak elmélete és a XX. század. Múltunk 4. szám, 146–175. old.; *Baldwin, Hanson W.* (é. n.): A holnap hadászata. Kossuth Kiadó, Budapest.; *Szokolovszkij, Vaszilij D.* (1964): Hadászat. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.; *Kovács Jenő*: A katonai gondolkodás feltételei és eredményei (1957–1990). In. *Ács Tibor* (szerk.) (1995): A magyar katonai gondolkodás története, Tanulmánygyűjtemény. Zrínyi Kiadó, Budapest. 180–194. old.
- ¹¹ A földrajzi viszonyok, az államhatár, a katonai doktrína összhangjának tekintetében elsősorban osztrák példával élünk. A szoros kapcsolat igen markánsan az úgynevezett Spannocchi-doktrínában jelent meg. Ennek elméleti alapjait lásd: *Spannocchi, Emil* (1976): Verteidigung ohne Selbsterstörung. Carl Hanser Verlag, Wien. A harcjelzéseket illetően erre adott a földrajzi viszonyokra is nyitott magyar vá-laszt lásd: *Pusztai János* (1980): Támadás hegyes körzetekben. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest; *Harmath Ádám* (1985): Védelem erdős-hegyes körzetekben. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.
- ¹² A fent említett katonaföldrajzi kérdéskörök előtérbe kerülésének tükröződésével kapcsolatban v. ö.: *Hartmann, Günter* (1968): Harc és terep. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest; *Szántó Imre*: A korszerű háború hadszínterei. In. *uő.* (szerk.) (1969): Nemzetközi katonai almanach. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 88–99. old.; *Uő.* (1964): Az európai hadszínterek katonaföldrajza. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 17–152. old.
- ¹³ *Szántó Imre*: Az európai hadszínterek... 17–18. old.; *Uő.* (1958): Nyugati határaink katonaföld-rajzi értékelése hazánk megvédése szempontjából. Katonai Szemle 4. szám, 45–49. old.
- ¹⁴ *Szántó Imre*: Az európai hadszínterek... 18. old.
- ¹⁵ *Stefancsik Ferenc*: A környező államok határ menti területeinek értékelése katonaföldrajzi szem-pontok alapján. In. *Kozma Endre–Héjja István–uő.* (1993): Katonaföldrajzi kézikönyv. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 121–175. old.
- ¹⁶ *Schwind, Martin* (1972): Allgemeine Staatengeographie. Walter de Gruyter. Berlin–New York. 104–158. old.; *Schoppen, Werner* (1941): Zur Frage der Grenzen historischer und geopolitischer Untersuchungen. Zeitschrift für Geopolitik (a *továbbiakban ZfG.*) 1. szám, 37–39. old.; *Baumgartner, Franz* (1941): Grenzsetzungskunde ZfG 10. szám, 562–574. old.; *Pap Norbert–Tóth József*: Az európai államhatárok típusai. In. *Horváth István–Kiss Jenő* (szerk.) (2008): A ba-ranyai államhatár a XX. században, A Pécsi Tudományegyetemen 2008. február 15-én tartott nemzetközi konferencia előadásai. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest 7–10. old.; *Dövényi Zoltán*: A határ mint fikció és valóság. In. *Horváth István–Kiss Jenő* (szerk.): i. m. 18–20. old.; *Haushofer, Karl* (1939): Grenzen, In ihrer geographischen und politischen Bedeutung (Második kiadás). Kurt Vowinckel Verlag. Heidelberg–Berlin–Magdeburg.
- ¹⁷ Főleg Schwind idézett művén túl a tér és a határ problémakörének összekapcsolására vonatkozóan lásd még: *Fochler-Hauke, Gustav*: Staat und Raum. In. *uő.* (szerk.) (1959): Das Fischer Lexikon 14, Allgemeine Geographie. Fischer Bücherei KG. Frankfurt am Main. 315–316. old.; *Ratzel, Friedrich* (1896): Die Gesetze des räumlichen Wachstums der Staaten. Petermanns Geographi-

- sche Mitteilungen 5. szám, 97–107. old.; *Bartz, Karl* (1927): Die Entwicklung des französischen Staates und seine geographischen Grundlagen im Osten. ZfG. 1. szám, 44–52. old.; *Krug, Hans Ludwig* (1932): Was bestimmt Europas Grenzen? ZfG. 1. szám, 2–7. old.; *Bauer, Helmut* (1940): Die Geschichte der deutschen Westgrenze. ZfG. 6. szám, 247/259. old.
- ¹⁸ *Sieger, Robert* (1925): Die Grenze in der politischen Geographie. ZfG. 9. szám, 661–671. old.
- ¹⁹ *Nagy Miklós Mihály*: A modern hadügy mint a nemzetközi kapcsolatok rendszere. In: *Kovács Beatrix* (szerk.) (2009): „Társadalom és gazdaság – új trendek és kihívások”, Nemzetközi tudományos konferencia kiadványa. Eötvös József Főiskola Műszaki és Gazdálkodási Fakultás Gazdaságtudományi Intézet. Baja. 323–326. old.
- ²⁰ *Clausewitz, Carl von* (1962): A háborúról II. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 445. old. [Réczey Ferenc fordítása]
- ²¹ A hadügy belső jellegének itt említett változásáról részleteiben lásd: *Aron, Raymond* (1980): Clausewitz, Den Krieg denken. Propyläen. Frankfurt am Main.; *Liddell Hart, Basil H.*: Stratégia.; *Etzersdorfer, Irene* (2007): Krieg, Eine Einführung in die Theorien bewaffneter Konflikte. Böhlau Verlag. Wien–Köln–Weimar; *Schössler, Dietmar* (1991): Carl von Clausewitz. Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH. Reinbek bei Hamburg; *Keith, B. Payne-Watson, C. Dale*: Elrettenés a hidegháború utáni világban. In: *Baylis, John-Wirtz, James-Cohen, Eliot-Gray, Colin S.* (szerk.) (2005): A stratégia a modern korban, Bevezetés a stratégiai tanulmányokba. Zrínyi Kiadó, Budapest. 205–232. old.; *Greiner, Gottfried* (1966): Strategische Konzeptionen und Handlungsmöglichkeiten. Wehrkunde 6. szám, 287–293. old.; *Burnhauser, Anton* (1966): Grundbegriffe der Strategie, Ein Versuch von ihrer Erläuterung und Abgrenzung. Wehrkunde. 10. szám, 510–516. old.
- ²² *Ratzel, Friedrich* (1887): A Föld és az ember, Antropo-Geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest; *Dix, Arthur* (1922): Politische Geographie, Weltpolitisches Handbuch. Druck und Verlag v. R. Oldenbourg, München–Berlin; *Schmidt, Max Georg-Haack, Hermann* (1929): Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik. Justus Perthes in Gotha.
- ²³ *Schwind, Martin*: i. m.
- ²⁴ *Schwind, Martin*: i. m. 104–109. old.; *Dövényi Zoltán*: i. m. 18–20. old.; *Milleker Rezső* (1917): A politikai földrajz alapvonalai. Csáthy Ferenc Könyvkiadóhivatala, Debrecen. 86–87. old.
- ²⁵ *Dövényi Zoltán*: i. m. 18–19. old.
- ²⁶ *Delbrück, Hans* (2003): Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte IV, Die Neuzeit, Vom Kriegswesen der Renaissance bis zu Napoleon. Nikol Verlagsgesellschaft, Hamburg. 149–501. old.; *Perjés Géza* (1963): Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélemezés és stratégia a XVII. század második felében (1650–1715). Akadémiai Kiadó, Budapest; *Klinghammer István-Pápay Gyula-Török Zsolt* (1995): Kartográfia-történet. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Eötvös Kiadó, Budapest. 70–92. old.; *Nagy Miklós Mihály* (1997): Katonaföldrajz és a stockholmi dokumentumok (Gondolatok a történeti és a katonaföldrajzi szakirodalomról). Földrajzi Értesítő 3–4. szám, 289–293. old.
- ²⁷ *Suba János*: A magyar államter elhatárolódásának kérdéséhez. In: *Gulyás László* (szerk.) (2007): „Régiók a Kárpát-medencén innen és túl” Nemzetközi tudományos konferencia. Eötvös József Főiskola, Baja. 439–443. old.
- ²⁸ E hadművészeti problémáról lásd: *Clausewitz, Carl von*: i. m. 245. old.
- ²⁹ *Braudel, Fernand* (2003): Franciaország identitása, Első kötet, A tér és a történelem. Helikon Kiadó, Budapest. 244–275. old.; *Hajnal István* (1988): Az újkor története. (Reprint kiadás). Akadémiai Kiadó, Budapest. 436–453. old.
- ³⁰ Az állam hatalmának, területének és határainak földrajzi biztosításáról lásd: *Dix, Arthur*: i. m. 164–187. oldal, valamint *Schmidt, Max Georg-Haack, Hermann*: i. m. 21., 24., 27. térk. és 41., 45., 51. old.; valamint *Nagy Miklós Mihály*: A Balkán-félsziget geopolitikai formakincse. In: *M. Császár Zsuzsa* (szerk.) (2009): Balkán Füzetek, Különszám I, Magyarország és a Balkán. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs. 48–56. old.
- ³¹ *Tóth József*: A magyarországi regionális fejlődéstörténeti vonatkozásai. In: *Perczel György* (szerk.) (1996): Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 587–596. old.